

קרב יהושפט כנגד בעלי-הברית שמעבר לים-המלח לאור הגילויים הארכיאולוגיים האחרונים

מאת

צבי אילן

בין מחקריו הרבים דן יוסף ברסלבי המנוח גם בפרטים שונים אודות הקרב שבין יהושפט לבעלי-הברית שבאו על יהודה מעבר לים-המלח (דבה"ב כ')¹. מן הימים שחלפו מאז פירסם את דבריו, וביתוד בזמן שעבר מאז מלחמת ששת הימים, רבו הידיעות החדשות על זירת אותו קרב מזמן המקרא במדבר יהודה. אפשר עתה לעיין בו מחדש, תוך הסתייעות בסקר ארכיאולוגי, המגלה פרטים רבי-חשיבות. נבקש להעלות בזה כמה מהחידושים, תוך דיון בעיקר בצדדים הקשורים ברקע הריאלי-גיאוגרפי של הקרב, תחום בו כה הירבה ברסלבי לעסוק.

הסיפור המקראי

סיפור הקרב מתואר בשלושים הפסוקים הראשונים בדבה"ב כ'. הפרטים הנוגעים לתיאורי המקומות מסופרים אמנם בפסוקים מועטים בקטע זה, אך הם בהירים ודראמטיים בצורה בלתי-רגילה. דומה שלפנינו אחד מסיפורי הקרב המפורטים ביותר שבמקרא. הסיפור בכללו נושא אופי מדרשי — מתחולל נס, ה' נלחם את מלחמת העם והאויבים ניגפים מעצמם לפני ישראל, אך מבעד למסגרת המדרשית, הנושאת אולי קוים מאוחרים, בולט הרקע הריאלי-היסטורי. הפרק פותח בספרו ש"בני מואב ובני עמון ועמהם מהעמונים"². באו על יהושפט למלחמה. ולהלן "ויבואו ויגידו ליהושפט בא עליך המון רב מעבר לים מארם והנם בחצצון תמר היא עין גדי". יהושפט ירא. גותן פניו לדרוש את ה' וקורא לצום. בהמשך (פס' י) נאמר שהאויבים הם "בני עמון ומואב והר שעיר" (האחרונים במקום העמונים שנזכרו תחילה). לנוכח היאוש במחנה ישראל היתה רוח ה' על יחזיאל בן זכריהו הלוי, המחזק את העם: "מחר רדו עליהם הנם עולים במעלה הציץ ומצאתם אותם בסוף הנחל פני מדבר ירואל. לא לכם להלחם בזאת התיצבו עמדי וראו את ישועת ה' עמכם...". העם השכים בכוקר ויצא למדבר תקוע.

1 הידעה את הארץ ג', ים-המלח סביב סביב, תשט"ז, עמ' 345—346.

2 מסתבר שיש לגרוס, כבתרגום השבעים, "מעונים". גם יוסף בן-מתתיהו מציין את השתתפותם של "ערבים" בקרב. ראה י. ליוור, אנציקלופדיה מקראית ה', טור 189: ה. תדמור, המקרא ותולדות ישראל, מחקרים לזכרו של י. ליוור, עמ' 230, הע' 45.

[2]

צבי אילן

אז נתן ה' מארבים באויבים ואלה השחיתו איש את רעהו. "ויהודה בא על המצפה למדבר" ומצאו את אויביהם פגרים, ואחר כוזו שלושה ימים את השלל. "וביום הרביעי נקהלו לעמק ברכה כי שם ברכו את ה' על כן קראו את שם המקום ההוא עמק ברכה עד היום". משם שבו ליהושלים צוהלים ושמחים.

זירת ההתרחשות

היכן היא זירת ההתרחשות של הקרב? הזכרת "חצצון תמר היא עין גדי" ומדבר תקוע והזכרות אחרות קובעות שטח מוגדר למדי בו אירע הקרב; היינו מרכז מדבר יהודה, במרחב שבין תקוע לעין גדי. זהו איזור שחתורים בו נחלים רבים וממילא מצטמצם האיזור בו יכולה לעבור דרך לכדי קילומטר אחד ולעתים אף פחות מכך. התנועה בנחלים, עצמם, אף אם באופן חד-פעמי — קשה מאוד.

הרי תיאור קצר של האיזור: הכיוון הכללי של הנחלים מסביבת תקוע הוא לדרום-מזרח. הנחל העיקרי הוא נחל ערוגות (ואדי ער), המתחיל מדרום לתקוע וגשפך לים-המלח מדרום לעין-גדי. זהו נחל מצוקי או תלול ברוב קטעיו. כ-5 ק"מ מדרום לתקוע מתחילים יובליו של נחל חצצון (ואדי חצצת), והולך בכיוון כללי מזרחה, ומגיע לים-המלח כעבור כ-10 ק"מ. סמוך למצוק-ההעתקים מצויים בין שני הנחלים הללו כמה נחלים קצרים, כגון נחל דוד וישי, שמצפון לעין גדי. מצפון לנחל חצצון מתחתר נחל עמוס (מקטע אל-גוץ), יובלו הגדול של נחל תקוע (ואדי חריתון). ראשיתו של נחל תקוע מצפון לתקוע והוא מתחבר לנחל דרגה (ואדי דרג'ה; תעאמרה), הנשפך לים-המלח מצפון לנחל חצצון. מבחינה טופוגרפית משתפל האיזור והולך מתקוע (825 מ' מע"פ הים) עד עין-גדי (תל גורן, 350 מ' לערך מתחת לפני-הים).

דרך הגישה

שאלה ראשונה היא מהיכן ובאיזו דרך הגיעו הפולשים לעין-גדי. נראה שיש לקבל את הזיהוי המקובל ל"ים" עם ים-המלח ואת התיקון אדם במקום ארם. ברסלבי הביא שם שתי אפשרויות גישה — שהפולשים באו בכלי-שיט, כדי להעלים ככל האפשר את בואם⁴. או שניצלו שפל רב בגובה פני ים-המלח, כפי שאירע בראשית המאה ה"ט⁵. סברה אחרת היא שבעלי הברית באו בדרך עקיפין

3 לא ניכנס כאן לבעיית הזיהוי המקראי לחצצון תמר (בראשית י"ד, ז). ראה לענין זה י. אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, תשכ"ג, עמ' 61—62.

4 שם. ועל זירת מעבר זו ראה גם י. אהרוני, היסטוריה צבאית של ארץ ישראל, בעריכת י. ליוור (להלן היסטוריה צבאית), תשכ"ד, עמ' 434, המשווה אותה לתנועת הספינות בים-המלח לפי אגרות בריכוכבא.

5 שם (הע' 1), עמ' 28—43, וכך דעת ש. ייבין, ארץ ישראל ז', תשכ"ה, עמ' 16. ב"צ לוריא, גלילות במולדת, תשט"ו, עמ' 94, סבר שעברו בלשון, וחצו את ים-המלח במקום הצר, מקום שם המים רדודים ביותר.

[4] צבי אילן

שעברה בצפונה של אדום לדרומו של ים-המלח והלאה לעין-גדי⁸. קשה לקבל את הדעה שבעלי הברית, "המון רב" (פס' ב) הצליחו לרכו כלי-שיט כה רבים ולהעביר צבא רב שינחת בהפתעה בעין גדי, אף כי, יש להודות, הביטוי "מעבר לים" יכול לרמוז על אפשרות כזאת. לכן נראית יותר האפשרות שנעו בדרך היבשה ממואב עבור את הלשון והלאה ביבשה מדרום לים-המלח. זאת לפי העת הגיאולוגים הסבורים שמתקופת המקרא ועד לכיבוש הערבי היה האגן הדרומי של ים-המלח יבשה.⁹

זיהוי "מעלה הציץ" ונתיב הקרב

ברסלבי שיער שואדי חצאצה ניתן להזדהות עם "מעלה הציץ"⁸. הוא קיבל את הדעה שהקרב נערך לאורך נתיב עין-גדי — תקוע, אך תמה מדוע בחרו בני עמון, מואב ושעיר דוקא בה, שהיא דרך קשה. כפי שנראה להלן מן העדויות החדשות הרי אין ספק שהיתה דרך חשובה מעין-גדי לתקוע, סלולה ומותקנת במקומות הקשים, ובה ככל-הנראה נעו כוחות הפלישה⁹. כבר בעבר זוהה לנכון מעלה הציץ עם "נקב עין גדי", העולה מעין-גדי מערבה, אל רמת המדבר. הוכחנו בו שרידי חציבה וסלילה קדומים¹⁰. לא הרחק מראש המעלה, במצפה עין-גדי, נתגלתה מצודה ישראלית, שהוקמה בעקבות הפלישה¹¹. ואולי עוד לפני.

הדרך היתה בשימוש גם בתקופה הרומאית. לא-הרחק מקצה המעלה, אחר שהוא מגיע לרמת המדבר, שרד מצדה-הגנה מאותה תקופה.

מדבר ירואל

אחר עלותם במעלה הציץ היו האויבים צריכים להימצא "בסוף הנחל פני מדבר ירואל", להלן ננסה לשער מהו הנחל בו נעו הפולשים. באשר למדבר ירואל — מקובל להניח שהוא מדברה של ירושלים, ומקומו מדרום-מזרח

6 י. ליוור, היסטוריה צבאית, עמ' 199.

D. Neev, K. O. Emery, The Dead Sea, Israel Ministry of Development, 7 Geological Service, Bull. 41, 1967, pp. 11—34; הנ"ל, "מדע", כרך י"א (תשכ"ז), עמ' 330. על דעה אחרת בקשר לגודלו של ים-המלח, ראה אצל צ. אילן, ים-המלח וחופיו, תשל"א, עמ' 21.

8 קרוי עתה לפי החלטת ועדת השמות הממשלתית, נחל חצון. לא נראית הצעת נ. שלם לזהות את המעלה בואדי חצאצה ולתקן במקרא ל"מעלה חצין". ראה דבריו ב"ירושלים", מחקרי ארץ ישראל, בעריכת מ. איש-שלום וחבריו, תשי"ג, עמ' ש"ט אבל אצל Geographie de la Palestine I, p. 403, שיער שהקרב אירע ביובלים העליונים של ואדי חצאצה, שהוא לדעתו מעלה הציץ.

9 ייתכן שזו הדרך הנזכרת בפרשיות דוד בצורי היעלים ובמצודות עין-גדי (שמו"א כ"ג, כט; כ"ד, א—ג), ואף דרך נעמי מבית-לחם לשני מואב ובחזרה (רות א', א; ז).

10 מ. הראל, ידיעות ל"א (תשכ"ז), עמ' 184.

11 י. אהרוני, א"י בתקופת המקרא, עמ' 49.

לירושלים, מצפוננו של מדבר תקוע, שנזכר בהמשך הפרשה¹². נראה לנו שאין לזהות את העיר עם ירושלים, אלא לשער שהיתה עיר מקראית אחרת, בשם ירואל¹³. הרי אם עלו הפולשים בנחל ופניהם לעבר מדבר ירואל, עדיין מדבר ירושלים, אם בקירבתה הוא. מופלג הרבה משם לכיוון צפון, וקודם לפניהם מדבר העיר בית-לחם¹⁴. כך אף נביא בחשבון ש"פני מדבר ירואל" עשוי להיות מוסב על הכיוון הכללי של הפלישה. ובכלל, מדוע יקראו למדבר ירושלים "מדבר ירואל"? הרי לא מצינו בשום מקום שתיקרא ירושלים בשם ירואל. בפרשה עצמה, מאידך, נזכרת ירושלים בשם זה המפורש פעמים אחדות (בפסוקים ה' טו, יח, כ, כז). לעומת זאת מופיע הצירוף "מדבר ירושלים" בכתבי כת מדבר יהודה¹⁵. אבסביוס אומר על תקוע שהיא אצל מדבר ירושלים¹⁶. את מקומו של מדבר ירואל, כקטע ממדבר יהודה הסמוך למדבר תקוע, אפשר לקבוע לפיכך בין נחלי חצצון—עמוס—תקוע לבין נחל דרגה. אפשר שקטע מדבר זה היה בחלקו המזרחי של מדבר יהודה, היינו של עיר ששכנה לחוף ים-המלח, ומדברה היה ברמת המדבר, במקביל ומצפון למדבר עין-גדי (שמו"א כ"ד, א). חולשתה של אפשרות זו היא בכך שירואל אינה נמנית בין הערים שלחוף ים-המלח (יהושע ט"ו, סב—סג).

המצפה למדבר ועמק ברכה

צאתם של בני ישראל למדבר תקוע מעיד שהפולשים היו בדרך אל מדבר זה, או היו בחלקו המזרחי, הקרוב יותר לעין-גדי. זהו המדבר של העיר תקוע, שמדרום-מזרח לעיר, בין נחלי תקוע ועמוס לנחל ערוגות. תקוע ישיבה בספר המדבר, בקצה הדרך המדברית. עתה ברור עוד יותר ששמה בא לה מכך שממנה היו תוקעים ומודיעים על אירועים במדבר ולאורך הדרך שבאה מעין-גדי. בודאי היתה תחנת-מימסר חשובה על הנעשה במדבר, בין עין-גדי לבית-לחם וירושלים. תקוע עצמה, שיש לזהותה בח' א-טקוע (נ"צ 1701/1157) היא גבעה שאין ממנה תצפית אל המדבר שממזרח לה. מכאן אתה למד שיש רקע ריאלי לנאמר, כי "יהודה בא אל המצפה למדבר" (פס' כד). היתה סברה שהמצפה למדבר הוא קרן אל-ג'מוס¹⁸. אך מן הסיפור מתקבל רושם שהיה זה מקום

12 אנציקלופדיה מקראית ג', טורים 787; 792. ש. ייבין, מחקרים בתולדות ישראל וארצו, תש"ד, עמ' 184, הע' 33.

13 כפי שכתב לנכון ב"צ לוריא, ספר אורבך, תשט"ו, עמ' 110 (=גלילות במולדת, עמ' 239). הנסיון לקרוא "ירואלים" בחוזים ממורבעאט ולהשוות למדבר) ירואל אינו נראה מבוסס דיו, בשל קטיעותן של המלים הללו בתעודות, ראה, P. Benoit et al., Les Grottes de Muralba'at, 1961, pp. 142—3; 145.

14 הוא מן-הסתם המדבר בו רעה דוד את הצאן (שמו"א י"ג, טו; כח).

15 י. דיין, מגילת מלחמת בני אור בבני חושך, עמ' 257.

16 הוצאת ע"צ-מלמה, מס' 496, עמ' 48.

17 מעניין לציין, כי עד היום עובר הגבול בין שבטי הבידוים באיזור בנחל עמוס: התעאמרה מהנחל ולצפון, והרשאידה מהנחל ולדרום, עד נחל ערוגות. ראה א. שמואלי, התנחלות הבידוים של מדבר יהודה, תש"ל, עמ' 15.

18 ב"צ לוריא, גלילות במולדת, עמ' 239.

[6]

צבי אילן

סמוך יותר לדרך, מדרום-מזרח לתקוע ופנימה יותר במדבר, ולא בשוליו. הנקודות המתאימות להיות המצפה למדבר הן המצפורים הבאים בקירבת הדרך, שנמצאו בהם שרידים עתיקים: ח' צחבא (נ"צ 1718/1110), כ"ט ק"מ מתקוע (נ"ג 586), ואבו-זומיטר (נ"ג 557) ורג'ם א-נאקה (נ"צ 1799/1209).¹⁹

אחרי שניתנו המארכים והאויב נבוס, נקהלו בני ישראל לעמק ברכה ומשם הלכו לירושלים. לא נראית לנו הדעה שההתקהלות היתה במקום הקרב²⁰. מקובל עתה להניח כי עמק ברכה היה מחוץ למדבר, ליד ח' בריכות (נ"צ 1168/1637), הסמוכה לגוש עציון.²¹ מקום זה כ-6 ק"מ ממערב לתקוע, הוא אפשרי, אך אין הוכחה לכך, מה-גם שמיקומו מחייב את הבאים מתקוע לירושלים לעשות קפדנדיה. נראה יותר לפיכך לזהות את עמק ברכה עם בוקיעה: עמק פורה ומעובד ממערב לתקוע (נ"צ מרכזי 1695/1165). עמק זה קרוב לדרך מעין-גדי, ולירו עוברת הדרך הקצרה מתקוע לירושלים, דרך בית-לחם.²²

הגילויים הארכיאולוגיים

בזמן הכיבוש הירדני נפלטה דרך לרכב במקביל לדרך הקדומה, ועתה היא מגיעה עד ראש מעלה עין-גדי — מעלה הציץ. הסקר הארכיאולוגי המיוחד גילה מצידו הדרך מספר רב של שרידים עתיקים, בהם מצדים ומצודות, מן התקופה הישראלית א' וב' ומן התקופה הרומית.²³ משני עברי הדרך נמצאו כ-15 אתרים מתקופת ממלכת יהודה, בהם כשמונה מצודות ומצדים, ושרידי התיישבות, הכוללים גם בורות, שדות מדורגים, בית קברות ושבילים. מלבד זאת נתגלה מספר גדול של מצודות, מצדים, מחנות צבא וקטעי דרך חצובים וסלולים מהתקופה הרומית. המצדים הוקמו בדרך כלל במקומות שבהם הגבילה הטופוגרפיה את אפשרויות המעבר. המצדים הישראליים בנויים לרוב על פסגות במרחק-מה מהדרך, צופים ושוטטים על מרחביה, עם קשר-עין בין מצד אחד לשני. (המצדים הרומיים צמודים לדרך, עצמה ושליטתם היא מקומית). למצדים הישראליים נועד תפקיד של התראה וגילוי ממרחק, והיה באפשרותם להציב מארכים למנסים לעבור בדרך, או לעקוף קטע מסויים בה, כדי לחדור להרי יהודה. מבנים ומצדים ובהם חרסים מהתקופה הישראלית נתגלו, בין היתר, בח' אום א-זויתנה (נ"צ

19 גבעות אלה מסומנות כמצפורים במפת סימון שבילי מדבר יהודה. בהוצאת בית-ספר שדה עין-גדי, 1971. ראה פרטים עליהן בדברי ההסבר שעל גב המפה ולהלן.

20 F. M. Abel, Geographie de la Palestine I, p. 403.

21 פ. נאמן, אנציקלופדיה לגיאוגרפיה מקראית ג', עמ' 1143.

22 זיהוי של ש. ייבין את עמק ברכה בבקעת הורקניה. (בוקיעה). בארץ ישראל ז', עמ' 17.

17, אינה יכולה להתקבל על הדעת. מקום זה רחוק הרבה ממקום הקרב והדרך לירושלים אינה עוברת בו.

23 חדשות ארכיאולוגיות כ"ו, תשכ"ח, עמ' 26, והמפה הצמודה. פ. בראדון, בתוך פירסום הסקר הארכיאולוגי המיוחד, בקובץ מימצאי חולית מדבר יהודה ובקעת הירדן, עמ' 30-41, אתרים בין המספרים 142-202. תודתי העמוקה לפ. בראדון ולהנהלת הסקר על שהירשו לי לעיין בחומר עוד בטרם נתפרסם ברבים.

171/109), באבו זומיטר (נ"צ 175/106), ברוג'ם א־נאקה²⁴, בראס אל-חממה (נ"צ 1809/0999) וברכס הסמוך לו (רג'ם אל-חממה. נ"צ 182/099) לאלה יש להוסיף, כמובן, את המצודה הישראלית במצפה עין-גדי, שהוזכרה העיל²⁵. באמצעות מערכת המצודות הללו ותקוע הועברה אל-נכון ההורעה ליהושפט שהאויב הגיע לעין-גדי. המצדים שכנו סמוך לקצות הנחלים. ליד אום איזויתינה מתקרב מאוד ראשו של נחל חצצון אל האתר, וכן מצויים מצדים אחרים של יובליו של הנחל. מעניין ביותר מיקומם של מצדי חממה, הממוקמים משני צידי הדרך, ובין סעיפיו העליונים של נחל דוד. בקטעים מסויימים עוברת הדרך ממש בתוך הנחל, שכאן הוא נוח למעבר.

מקום הקרב

ראשו של נחל דוד והמצדים שלידו רחוקים ממעלה הציץ כ-6—7 ק"מ. מיקום המצדים, מעבר הדרך בתוך הנחל, המרחק ממעלה הציץ — כל אלה מעלים על הדעת את ההשערות שבאיזור זה הניחו הישראלים מארבים לצבא הפלישה, ונעזרו ב"החלוק" ממחנה יהושפט (פס' כא), שבא כתגבורת²⁶. אפשרות אלטרנטיבית היא שהכוח הפולש נע בנחל ערוגות, המקביל אל הדרך מדרום, אך כאמור התנועה בו קשה וביחוד אינה נוחה למעבר צבא רב.

נראה שמכות שהנחיתו המארבים הישראליים בהפתעה לכוח הפולש גרמו לחשדות הדדיים ולסיכסוך פנימי במחנם. בעקבות זאת הושג הנצחון הישראלי, שנשתמר לפרטיו בדברי הימים. הגילויים הארכיאולוגיים מוסיפים עתה פרטים על זירת הקרב ומאפשרים להסיק מסקנות יותר ברורות על מקומו ומהלכיו.

24 ליד המצד הישראלי הוקמה כאן משטרת-מדבר ירדנית.

25 הגבול המזרחי של ביצורי רחבעם היה בעיר תקוע (דבהי"א י"א, ו). כנראה שרק בימי יהושפט הוכלל המדבר שמתקוע ועד עין-גדי במערכת הביצורים.

26 דבריו של יוסף בן-מתתיהו שהישראלים מצאו את האויב "במעלה שנקרא רמה" (או בליטה) בין ירושלים ועין-גדי, קדמוניות ט, א, ב, אינם תורמים לזיהוי המקום המדוייק של מקום הקרב.